

تکمیل الحان منسوب به باربد

در بررسی آثار بازمانده معدودی از شعرای متقدم به نام برخی از الحان دوران باستان بویژه نغمات دوره ساسانی برمی‌خوریم. اسامی الحان مذکور در آثار سخنورانی چون: منوچهری دامغانی، نظامی گنجوی، امیر خسرو دهلوی و تعدادی دیگر از شعرا ملاحظه می‌شود. برخی از فرهنگها مانند برهان قاطع از محمدحسین بن خلف تبریزی نیز بر اثر استعانت از دواوین مذکور آن اسامی را در کتاب قاموس یا فرهنگ ذکر کرده‌اند. یکی از منابع اساسی برای استنباط نام نغمات دوران ساسانی، منظومه خسرو و شیرین نظامی گنجوی می‌باشد. نظامی در مثنوی مذکور چند مجلس از سرود گفتن نکبسا و ساز زدن باربد را ذکر کرده است. این اثر یکی از مراجع پربهای اصطلاحات موسیقی دوران ساسانی بشمار می‌آید. برخی از اسامی که نظامی در جزو الحان دوره ساسانی آورده است امروز هم جزو نغمات ردیف موسیقی سنتی ایران باقی است که در جای خود ذکر خواهیم کرد. نظامی در بند ۴۸ از منظومه سابق الذکر توصیف کرده است که باربد موسیقی دان مشهور دوران خسرو پرویز در حالیکه بریطی خوش صدا در دست داشت وارد مجلس خسرو پرویز شد و از صد دستان (در اینجا بمعنای نوا یا آهنگ) که می‌نواخت، سی لحن یا آهنگ دل‌انگیز انتخاب کرد. ساز بریط که نظامی یاد می‌کند ساز باربد بوده که بعدها به صورت «عود» درآمده است. کریستن سن خاورشناس مشهور دانمارکی ذکر می‌کند که بیشتر آن الحان یا نغمات قبل از باربد هم معمول بوده است و باربد آنها را گردآوری و در آنها تغییراتی بعمل آورد و این الحان را باید منبع عمده الحان ایران و عرب بعد از اسلام محسوب داشت. (کریستن سن، ترجمه ۱۳۳۲) ابومنصور ثعالبی ابتکار آهنگهای «خسروانیات» را نیز به باربد نسبت داده است که در زمان ثعالبی (نیمه اول قرن چهارم هجری) نوازندگان در مجالس بزم ملوک و سایر مردمان می‌نواخته‌اند. نام الحان سی گانه مذکور که باربد برگزیده بود در بند ۴۸ منظومه خسرو و شیرین نظامی آمده است. برخی از اصطلاحات آن نغمات در آثار دیگر سخنوران چون منوچهری و امیرخسرو دهلوی نیز یاد شده است. شادروان عباس اقبال آشتیانی بواسطه تتبع در فرهنگها و دیوانهای شعرا اسامی تعدادی از نواهای دوره ساسانی را گردآوری کرده و در مقاله تحقیقی خود زیر عنوان «موسیقی قدیم ایران» در روزنامه کاوه چاپ برلین (آوریل ۱۹۲۱ م.) بچاپ رسانیده است. باتوجه به منابع سابق الذکر از قبیل فرهنگهای لغت مانند برهان قاطع و مراجعی که در مورد سی لحن باربد بحث کرده‌اند، لازم بذکر است که استخراج اسامی سی لحن از آیات نظامی گنجوی مورد اتفاق محققین نیست.

آنهاست که خواسته‌اند نام سی لحن موسیقی را از منظومه سابق الذکر استخراج کنند از گزینش تعدادی نامها چون نسبت به عدد سی اسامی استخراج شده کسر آمده است، برای جبران کمبود مذکور برخی کلمات را بعنوان الحان مورد نظر تصور کرده و بخیال خود سی نام بعنوان سی لحن باربد ردیف کرده‌اند. محمدحسین بن خلف تبریزی در مورد نظامی گنجوی و ذکر الحان مذکور در خسرو و شیرین گوید: «و چون برای هر یک بيتی فرمود بنابراین می‌باید سی و یک لحن باشد و حال آنکه سی لحن مشهور است.» (برهان، ج ۲، ۱۳۳۰) صاحب برهان ذکر می‌کند که الحان: آئین جمشید، راج روح و

وبهاری را نظامی گنجوی نیاورده است. (همان مرجع). در اینجا لازم بذکر است که «کیخسروی» را نظامی جزو سی لحن نیاورده است و معلوم نیست صاحب برهان آنرا از کجا نقل کرده است. بنظر می‌رسد منظور صاحب برهان «خسروانی» باشد، چون در جای دیگر گوید «خسروانی لحنی است از مصنفات باربد» (برهان، ح ۲، ص ۷۴۸). لازم بذکر است با وجود آنکه ابو عثمان جاحظ (متوفی ۲۵۵ هـ.ق.) در المحاسن و الاضداد و تعالی، اختراع خسروانیت را به باربد نسبت داده‌اند، ولی معهذرا در نظامی «خسروانی» جزو سی لحن باربد نیامده است.

آقای دکتر بهروز ثروتیان در تعلیقات خسرو و شیرین نظامی می‌نویسد: «نظامی از سی لحن برگزیده باربد در هر بیتی به لحنی اشاره کرده است. با شمارش نامهای الحان معلوم می‌گردد از بیست و نه لحن نام می‌برد و به علت کم آمدن نامها تنها دو بیت که با ترکیبی غریب اصطلاحی ساخته است روی آورده، گروهی «مشک مالی» (بیت ۲۲) را و عده‌ای «اورنگ» یا «اورنگی» را لحنی بر شمرده‌اند که ظاهراً آن چنان نباید باشد. یا بیتی از منظومه افتاده است و یا شاعر بیش از این ۲۹ نام به نظم نکشیده است. ترکیب «رامش انگیز» در بیت ۳۳ و حتی «خوش لحنی» در بیت سوم جای دقت و بررسی دارد.» (ثروتیان، ۱۳۶۶ ص ۸۹۴).

همانگونه که ذکر کرده‌اند استخراج نام سی لحن از ابیات نظامی خالی از اشکال نیست. کلیه کتابهای موسیقی که خواسته‌اند سی لحن را از بیت‌های سابق‌الذکر نظامی استخراج کنند «اورنگی» را یکی از الحان باربد تلقی کرده‌اند که مشمول نقص سابق‌الذکر می‌گردند. صاحب برهان و فرهنگ سروری نیز «مشک مالی» را جزو سی لحن منظور کرده و از منظومه نظامی استخراج کرده‌اند. دو کلمه فوق را که از آن دو نام لحن ساخته و فرض کرده‌اند از دو بیت زیر اقتباس کرده‌اند:

۱- بیت ۹ از بند ۴۸ خسرو و شیرین نظامی

چو ناقوسی بر اورنگ آمدی باز شدی اورنگ چون ناقوس از آواز

۲- بیت ۲۲ از همان بند:

چو بر مشکویه کردی مشک مالی همه مشکو شدی پر مشک حالی

بجز مسئله ساختگی بودن آن کلمات، اگر پیشنهاد آقای دکتر ثروتیان را برای جبران کمبود دو لحن از سی لحن در نظر بگیریم و کلمات خوش لحنی (در بیت ۳) و رامش انگیز (در بیت ۳۳) از منظومه فوق را بعنوان دو لحن جایگزین الحان ساختگی سابق‌الذکر منظور داریم، ملاحظه می‌کنیم که در هیچکدام از منابعی که اشاره‌ای به موسیقی دوره ساسانی و الحان آن دوره دارند و همچنین در دیوان شعرا نامهایی مشابه آن نیامده است. بنابراین کمبود فهرست مذکور همچنان بقوت خود باقی می‌ماند.

نگارنده این مقاله با تفحص برای یافتن و استخراج اصطلاحات سی لحن از منظومه خسرو و شیرین نظامی ضمن مطالعات خود به بیتی از امیر خسرو دهلوی که در موسیقی هم دستی داشته است برخوردیم که با توجه به آن و مقایسه با ابیات نظامی می‌توان نام لحن مفقوده را در منظومه خسرو و شیرین نظامی پیدا کرد و فهرست سی لحن را تکمیل نمود. امیر خسرو شاعر نیمه دوم قرن هفتم هجری قمری بوده است. آنچنانکه ادوارد براون خاورشناس مشهور انگلیسی ذکر کرده است امیر خسرو در موسیقی هم مانند شعر هنرمند مشهوری بوده است. پدر امیر خسرو بر اثر حمله مغول از بلخ گریخت و به هندوستان رفت (براون، ترجمه ۱۳۲۷). امیر خسرو در منظومه «شیرین و خسرو» خود در دنباله نغمه سرائی باربد در بزم خسرو و ساختن نوای گنج باد آورد و شادروان مروارید و رفتن خسرو به صحرا چنین می‌سراید:

ز قصر آهنگ صحرا کرد خسرو کشیده بسارگه بر سبزه نو

لب شهر و دو مطرب زخمه در رود غبار غم جهاترا کرد بدرود

او در بیت‌های ۱۲۸۱ تا ۱۲۸۵ از منظومه فوق گوید:

چو خندان گشت صبح عالم افروز زمانه داد شب را مسوده روز

نماند اندر فلک ز انجم نشانی به نیلوفر بدل شد گلستانی

ملک بر وعدهٔ دوشنبهٔ برخاست
 حریفان بازجست و مجلس آراست
 برآمد بازهم برنست دوش
 نوای ارغنون و نغمهٔ نوش
 حال اگر بیت دوم بند ۴۸ خسرو و شیرین نظامی را با بیت‌های فوق (از امیر خسرو) مقایسه کنیم،
 در جایی که نظامی می‌گوید:

ز صد دستان که او را بود در ساز
 گزیده کرد سی‌لحن خوش آواز
 ز خوش‌لحنی در آن سی‌ساز چون نوش
 گهی دل دادی و گه بستدی هوش

باتوجه به موسیقی دان بودن امیر خسرو و آوردن اصطلاح «نغمه نوش» که بقول او توسط باربد در مجلس خسرو پرویز نواخته است و مقایسه با بیت‌های سابق الذکر نظامی گنجوی ملاحظه می‌گردد که کلمهٔ «نوش» را که در اشعار هر دو شاعر آمده است می‌توان با احتمال قوی یکی از الحان باربدی تعیین نمود.

با استخراج اسامی مانوس تر الحان که با تطبیق اشعار امیر خسرو حاصل می‌آید و با اضافه کردن لحن تازه یافتهٔ «نوش» بجای لحن مفقوده در سی لحن آنچنانکه نگارنده استخراج کرده‌ام اسامی سی لحن برای تصحیح فرهنگ برهان قاطع و سایر مراجعی که ذکری از آن بمیان آورده‌اند در اینجا ذکر می‌شود:

۱- نوش، ۲- گنج باد آورد، ۳- گنج گاو، ۴- گنج سوخته، ۵- شسادران مروارید، ۶- تخت طاقدیس، ۷- نافوسی، ۸- حقه کاوس، ۹- ماه برکوهان، ۱۰- مشک دانه، ۱۱- آرایش خورشید، ۱۲- نیم روز، ۱۳- سبز در سبز، ۱۴- قفل رومی، ۱۵- سروستان، ۱۶- سرو سهی، ۱۷- نوشین باده، ۱۸- رامش جان ۱۹- نوروز (یا ساز نوروز)، ۲۰- مشکوبه، ۲۱- مهرگانی، ۲۲- مروای نیک، ۲۳- شب‌دیز، ۲۴- شب قرخ، ۲۵- قرخ روز، ۲۶- کسبک دری، ۲۷- نخجیرگان، ۲۸- کین سیاوش، ۲۹- کین ایرج، ۳۰- باغ شریں.

در مورد وجه تسمیهٔ برخی از این الحان روایاتی نقل شده است. برخی از آنها یاد آورد حوادث تاریخی و داستانهای گذشته است که ساسانیان به ذکر آن علاقهٔ وافری داشتند. لحن ۲۸ مربوط به حکایت سیاوش پسر کیکاوس و کشته شدن او و لحن ۲۹ مربوط به داستان ایرج پسر فریدون و کشته شدن او می‌باشد. هر دو لحن اشاره به انتقام جویی پس از مرگ آنها دارد. برخی الحان مانند: باغ شریں یا تخت طاقدیس اشاره به قدرت و ثروت خسرو دارد. تخت طاقدیس نام تخت طاقی شکل جواهر نشان خسرو پرویز بوده است که صورتهای بروج و ستارگان را بر آن نقش نموده بودند. الحانی که با نام «گنج» آغاز می‌شود اشاره به گنجهای خسرو دارد و لحن ۲۳ اشاره به شب‌دیز اسب محبوب خسرو پرویز دارد. خالد الفیاض شاعر عرب (متوفی ۱۰۰ هـ. ق.) داستان هلاکت آنرا به نظم در آورده و ثعالبی هم نقل کرده است. خسرو پرویز گفته بود هر کس خبر هلاکت شب‌دیز اسب محبوب او را به خسرو بدهد به قتل خواهد رسید. روزی که شب‌دیز مُرد، میرآخور هراسان شد و به باربد پناه برد. باربد در مجلس خسرو آنچنان نغمهٔ غم‌انگیزی سرود که خسرو به هلاکت اسب خود مشکوک شد و گفت مگر شب‌دیز مرد؟! و باربد پاسخ داد که «خسرو خود چنین فرمودند» و با این تمهید نوازه و خود و دیگران را از مرگ حتمی نجات بخشید. نام برخی از الحان یاد آور جشن‌ها می‌باشد مانند: ماه ابرکوهان، سروستان، نوشین باده و غیره. در مورد لحن دهم «مشک دانه» آنچنانکه در کتاب المحاسن والاضداد از ابو عثمان جاحظ آمده است مشک‌دانه یکی از ندیمه‌های شریں بوده است.

درین الحانی که به باربد نسبت داده‌اند نام دو لحن امروز هم در بین ردیف موسیقی قدیم ایران باقی مانده است. یکی گوشهٔ تخت طاقدیس است که جزو دستگاه نوای می‌باشد و دیگری گوشهٔ نافوسی است که در همان دستگاه توسط استادان قدیم روایت شده است. از اینکه ملودی آنها در طول مدت چنین درازی تا چه حد تغییر یافته است اظهار نظر مشکل است. در ردیف موسیقی ایرانی که استاد علیتی

وزیری در اواخر عهد قاجار از نواخته‌های میرزا عبدالله و آقا حسینقلی استادان عصر ناصری بخط نوت نوشت، گوشه تخت طاقدیس را که نام یکی از الحان باربدی را دربردارد بخط نوت نوشت که امروز در دست است. همچنین نوت «ناقوسی» نیز که نام یکی دیگر از الحان باربدی است بر حسب روایت دو استاد سابق الذکر امروز موجود است.

گزیده مراجع

- اقبال، عباس. موسیقی قدیم ایران، روزنامه کاوه، سال دوم شماره ۵، برلین آوریل ۱۹۲۱.
امیر خسرو دهلوی. شیرین و خسرو، باهتمام غصنفر علی‌یف، مسکو ۱۹۶۲ ص ۱۱۳.
براون، ادوارد. تاریخ ادبیات ایران (از سعدی تا جامی)، ترجمه علی اصغر حکمت، تهران ۱۳۲۷.
خالقی، روح‌الله. نظری بموسیقی، بخش دوم، تهران ۱۳۱۷.
سپنتا، ساسان. چشم‌انداز موسیقی ایران، تهران ۱۳۶۹.
کریستن سن، آرتور. ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران ۱۳۳۲.
کریستن سن، آرتور. نکته‌هایی از موسیقی دوره ساسانیان، مجله موسیقی تهران دوره سوم شماره ۶ بهمن ۱۳۳۵.
معروفی، موسی. ردیف موسیقی ایران، تهران ۱۳۴۲.
معین، محمد. «برهان قاطع» از محمدحسین بن خلف تبریزی. جلد اول و دوم. تهران ۱۳۳۰-۳۱.
نظامی گنجوی، خسرو و شیرین با تصحیح و تعلیقات توسط دکتر بهروز ثروتیان، تهران ۱۳۶۶.

گنجینه عکسهای ایران A TREASURY OF IRANIAN PHOTOGRAPHS

همراه با تاریخچه ورود عکاسی به ایران. به کوشش ایرج افشار تهران. نشر فرهنگ ایران. ۱۳۷۱. کاغذ گلاسه. چاپ رنگی. قطع رحلی کوچک بیاضی. ۱۰۴ صفحه مقدمه و ۳۸۴ صفحه عکس با فهرستها و خلاصه‌ای به انگلیسی.
در دوازده بخش است: پادشاهان - دیوانیان و درباریان - مستوفیان - مبارزان دوره مشروطه - دانشمندان - عشاری و طوایف - زنان - زندگی ایرانی - تجار و پیشه‌وران - مدارس - عمارات و دروازه‌ها - عکاسان و سجع مهر آنان. منتشر شده است.
بها: سه هزار و پانصد تومان